

<http://www.social-theory.eu/texts/cha-2003-global-mundial-self.pdf>. – Назва з титул. екрану. 15. Thomas Hylland Eriksen. Globalization and the Politics of Identity [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scribd.com/doc/18229252/Globalization-and-the-Politics-of-Identity> – Назва з титул. екрану. 16. Семененко И. С. Глобализация и социокультурная динамика: личность, общество, культура [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.culturalmanagement.ru/infocenter/?cid=0&aid=332>. – Назва з титул. екрану.

УДК 327.2

РОСІЯ: ПОШУК САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Ігор Ветринський,
аспірант Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України

У статті аналізуються історичні передумови й специфіка розвитку зовнішньополітичної стратегії Російської Федерації, її концептуальні засади та особливості впливу процесів глобалізації на її трансформацію.

Ключові слова: Росія, зовнішня політика, глобалізація.

This paper sheds light on some aspects of historical preconditions and specificity of Russian foreign policy, its peculiar features and conceptual principles of globalization influence on it.

Keywords: Russia, foreign policy, globalization.

Закінчення холодної війни і розпад Радянського Союзу визначили геополітичне та геостратегічне положення Російської Федерації як незалежної держави. Зі зникненням з політичної карти світу наддержави СРСР, вона перетворилася з «центру» Радянської імперії на звичайну велику державу. Керівництво молодій Російській Федерації відразу зіштовхнулося з цілою низкою проблем у різних сферах: економічній, політичній, соціальній та ін. Більша частина з них залишилася у вигляді спадку з радянських часів, інші ж можна віднести до об'єктивних умов існування й розвитку транзитивних держав.

Водночас багато з цих проблем залишаються актуальними й досі, суттєво впливаючи на соціально-політичну ситуацію в державі. Жорсткий курс В. Путіна та Д. Медведєва на централізацію влади та посилення контролю за нею, безперечно, мав певні позитивні результати для розвитку держави, однак разом з тим він посилив певні конфронтаційні тенденції як у внутрішній, так і у зовнішній політиці Російської Федерації.

Як наслідок у науковому середовищі почали масово з'являтися публікації, в яких автори активно полемізують на тему «відродження Російської імперії», «звернення Кремля до неоімперської політики» чи навіть початком «нової холодної війни». Дехто з авторів розглядає подібні перспективи з захопленням і вбачає в цих процесах можливість повернення колишньої могутності. Інші вважають, що такі дії лише спрямовують увагу й зусилля уряду та населення в хибний бік, поглиблюючи реальні проблеми, що існують у суспільстві. Практично жоден з дослідників не говорить про РФ як класичну імперію, однак майже всі відмічають наявність певних елементів імперської політики, які традиційно проявляються у внутрішній і зовнішній політиці.

Ми зробимо спробу проаналізувати міжнародно-політичні позиції сучасної Росії, особливості та можливі перспективи її політичної стратегії в контексті глобалізації.

На початку третього тисячоліття сучасна Російська держава опинилася в дуже непростому становищі. По-перше, вона перестала бути імперією (ледве не вперше за свою історію). По-друге, втрата нею даного статусу одночасно ознаменувала докорінну зміну міжнародної системи, а відповідно – появу нових специфічних умов існування, діяльності та відносин усіх держав світу, які є предметом досліджень та запеклих дискусій у науковій та політичній спільноті. По-третє, всі ці зміни Росія зустріла в дуже важкому економічному та соціально-політичному становищі, що суттєво ускладнило шлях масштабних трансформацій.

Дискусії щодо можливих шляхів розвитку Російської Федерації – тема для дослідників не нова. Так, частина з них з великим натхненням сприйняла сам факт розпаду СРСР, що, на їхню думку, неодмінно мало привести його колишні республіки до процвітання на базі сприйняття та втілення в життя ліберально-демократичних цінностей. Деякі вчені в своїй ейфорії йдуть ще далі, розглядаючи Росію з її історичною, культурною й, загалом, цивілізаційною специфікою як потенційну альтернативу західним зразкам розвитку держави та організації політичної системи.

Як зауважує Д. Тренін, «сучасна Росія, це не просто нова країна, що виникла в 1991 році після розпаду Радянського Союзу. Передусім, це держава, яка вирішила відмовитись від імперського

статусу й з тих пір шукає для себе нову роль у світі» [11, с. 82]. Е. Тодд, коментуючи досягнення Росії в 90-х рр. ХХ ст., зауважував, що «вона сама ліквідувала найбільш досконалий тоталітарний режим, який коли-небудь існував в історії людства. Вона, не вдаючись до насильства, погодилася на те, що стануть незалежними спочатку її сателіти у Східній Європі, а потім і країни Прибалтики, а також республіки Кавказу й Центральної Азії. Вона змирилася з розщепленням суто російського ядра СРСР – з відділенням Білорусі й України. Вона погодилася з тим, що наявність величезних за чисельністю російських національних меншин у більшій частині цих нових держав не може слугувати перепоною для їхньої незалежності. Нічого не слід ідеалізувати. Можна підкреслити, що в Росії просто не було вибору і що збереження цих етнічних російських меншин є запорукою сили в майбутньому. Якщо це так, то можна лише захоплюватись мудрістю та майстерністю російських керівників, які віддали перевагу віддаленому майбутньому, ніж легкості негайного та даремного насильницького втручання» [10, с. 175].

Водночас існує чимало дослідників, які не розділяють подібних оптимістичних поглядів на сучасне та майбутнє Російської держави в світовій політиці. Багато з них критикує «демократію російського зразка», високий рівень корупції в країні, низькі соціальні стандарти та сильну ідеологізованість політичної системи. Відмічаючи великий ступінь централізації державної влади, жорсткий контроль та вплив з боку центрального уряду на політичні процеси в державі, дослідники часто згадують авторитарне радянське минуле чи навіть колишню Російську імперію, інтерполюючи певні її риси на сучасність. Так, зокрема, Р. Каган зауважує, що «з середини 90-х років 20 століття демократичні трансформації, які відбувалися в Росії, стали на шлях, що його найточніше можна було б охарактеризувати як «царистську» політичну систему, в якій усі важливі рішення приймаються однією людиною та її найближчими прибічниками» [13, с. 54].

Багато дослідників під час дискусій щодо неоімперських рис чи амбіцій сучасної Росії звертаються до специфічної загальнонаціональної самосвідомості, що сформувалась на базисі багатовікової імперської історії. Як зазначає Є. Ясін, розпад Радянської імперії став досить неочікуваним та раптовим для більшості її населення й пов'язані з цим своєрідні шок та образа є актуальними й досі [12]. Є. Анісімов також вважає, що «розпад Радянського Союзу не призвів до цілковитого краху імперського мислення в Росії. З'явилося лише сильне відчуття гіркоти величезної поразки через чиюсь зраду та думку про реванш, на який вже немає сил. Є також ілюзія певного майбутнього природного

«збирання» імперії через систему СНД... Імперська свідомість не може змиритися з можливим відривом від Росії, слідом за Чечнею, інших народів» [1]. Згадану імперську свідомість автор визначає, як «досить цілісний, об'ємний комплекс різнорідних ідей, концепцій, відчужань, це частина суспільної свідомості, уявлень про місце своєї держави в світі та в історії. Імперська свідомість формується історично, образ імперії в очах її народів складається століттями» [1].

Дана специфічна система поглядів на навколишній світ та своє місце в ньому є залишками імперської ідеології минулого. Таким чином, коли під час процесу пошуку та формування своєї національної ідентичності керівництво сучасної Росії звертається до подібної риторики, це призводить до певного соціально-політичного дуалізму: з одного боку, демонструється прагнення до модернізації та поглиблення інтеграції у світове співтовариство, з іншого – робиться наголос на власній унікальності, універсальності та самодостатності, що поєднується з закликами до реставрації колишньої імперської могутності. Подібна ідейно-політична дихотомія негативно відображається як на внутрішньо-, так і на зовнішньополітичній ситуації, одночасно підсилюючи дестабілізаційні тенденції на регіональному та навіть глобальному рівні. Звичайно, жодних позитивних результатів у справі соціально-економічного розвитку держави та вирішення наявних проблем у цій сфері така політика не приносить.

Зовнішньополітична стратегія відносно молоді Російської Федерації характеризується високим ступенем нестабільності. За період майже 20-річного її існування вона зазнавала принципових, подекуди докорінних змін. Зокрема, це стосується відносин з державами Заходу. Сучасна російська політика стосовно цих країн будується під впливом певного «синдрому образи», що залишився ще з часів президентства Б. Єльцина. Росія після набуття нового статусу з розпадом СРСР прагнула якомога швидше знайти спільну мову з західними колегами (зокрема Європою) та мала великі сподівання на швидку та глибоку інтеграцію з ними. Однак навіть низка зовнішньополітичних поступок не допоміг досягти цих цілей. Катастрофічне соціально-політичне та економічне становище держави (олігархія, бандитизм, корупція) стало чи не головною причиною провалу цього «західно орієнтованого» плану.

Великою мірою саме згаданий «синдром образи на Захід» зумовив принципову зміну російського політичного курсу. Основною детермінантою стало повернення Росії втраченого статусу світової держави. В галузі внутрішньої політики це зумовило звернення до традицій минулого та, як наслідок, жорстку централізацію влади. Одним з базових елементів зовнішньої політики стала антизахідна

та, зокрема, антиамериканська позиція, яка є для Росії своєрідним «спадком» епохи холодної війни.

З. Бжезинський вважає, що російська еліта є антиамериканською на рівні інстинктів, однак «їй бракує послідовних формулювань, які змогли б виправдати і каналізувати її ворожість. Російська еліта, зрозуміло, шкодує, що Москва вже не перебуває на вершинах світової ієрархії, і не задоволена тим, що це місце тепер беззастережно за Америкою» [2, с. 138].

Одним з базових напрямів стратегії «протистояння Заходу» (див. США) для Росії є її позиції щодо процесу глобалізації, який досить часто ототожнюють з «насильницькою вестернізацією», що формує спрощене негативне ставлення до цього явища в цілому, хоча, звичайно, дане визначення є дуже звуженим і неповним. Сучасна Росія не може змагатися зі США економічно, тож вона намагалася протистояти їм на міжнародно-політичних фронтах, активно включаючись у боротьбу з глобалізацією, однозначно інтерпретуючи її слідом за деякими європейськими елітами як американський гегемонізм [2, с. 138]. У даному випадку йдеться про ще один з пріоритетних елементів політики «повернення великої Росії» – концепцію відновлення національного престижу, яка стала одним з основних напрямків російської зовнішньої політики.

Російське керівництво неодноразово наголошувало на прагненні побудови «багатополюсного» світу, звичайно розглядаючи себе в ролі одного з цих «полюсів» (чи центрів сили). У серпні 2008 року Д. Медведєв оголосив «5 принципів зовнішньої політики Росії», які одразу охрестили «доктриною Медведєва». Одним із них була теза щодо необхідності багатополярного світу. В інших тезах Медведєв наголошує на повазі Росії до міжнародного права, небажанні самоізоляції та прагненні розвивати «настільки, наскільки можливо» відносини з Європою, США та іншими країнами світу. «Безумовним пріоритетом» назвав він «захист життя та гідності російських громадян, хай де вони мешкають» [7]. Президент РФ зазначив, що Росія має регіони, де існують її «привілейовані інтереси», й «Росія буде дуже уважно працювати в цих регіонах», уточнивши, що мова йде не лише про прикордонні держави. Також Медведєв додав щодо розвитку дипломатичних відносин з іншими державами, що це залежатиме не лише від Росії, а й від них також [7].

«Доктрину Медведєва» з захватом сприйняли ентузіасти концепції «Великої Росії», зокрема ідеолог «імперського відродження Росії» О. Дугін. Він вважає, що до російсько-грузинської 5-денної війни концепція російської зовнішньої політики була незадовільною через свою непевність та розпливчастість, а п'ять пунктів Медведєва можна вважати «повноцінною, однозначною,

незворотною доктриною» [3]. Думку Д. Медведєва щодо орієнтації Росії на принципи міжнародного права Дугін трактує як заперечення Москвою того, що Росія зазнала поразки в холодній війні, та ідентифікація себе як повноцінного «полосу сили» (нагадаємо, дана доктрина була озвучена після подій у Південній Осетії).

В свою чергу, В. Коровін, коментуючи «5 пунктів», вважає передчасним говорити про повномасштабне повернення Росії до статусу світової держави. На його думку, заява Д. Медведєва лише спонукатиме США до жорстких відповідей на виклик, що його Росія кинула тільки на словах, бо немає необхідних ресурсів для втілення його на практиці – конфлікт з Грузією, за словами автора, це «заявка на повернення статусу регіональної держави. Про жоден полюс багатополярного світу ще говорити не доводиться» [4]. Коровін вважає, що для того, аби протистояти американській імперії, Росія має сама бути імперією, а Д. Медведєв своєю заявою заклад першу цеглину в її фундамент [4].

У рамках зазначеного підходу до побудови зовнішньої політики, ключовим елементом стає сила, – як класичний військовий та ядерний потенціал, так і інші засоби політичного та економічного впливу. Як зазначає Д. Тренін, Росія розділяє схильність ба навіть пристрасть до використання сили в міжнародних суперечностях та, звичайно, має залишки менталітету наддержави, що зараз виражений в енергетичній могутності [17, с. 97]. Ця точка зору відображає той факт, що Росія робить велику ставку на енергетичну карту в своїй геополітичній грі й поки виграє, успішно використовуючи свій енергетичний потенціал для досягнення поточних зовнішньополітичних цілей. Однак подібна орієнтація на власну енергетичну могутність є досить небезпечною, бо держава потрапляє в залежність від світової кон'юнктури та цін на енергоносії. Також згадана політика використання енергетичного чинника в політичних цілях спонукає інші держави, не відмовляючись від співпраці з нею, шукати альтернативні шляхи для набуття відносної енергетичної незалежності.

Також кілька місяців тому в пресі з'явилася інформація, що в новій військовій доктрині РФ має бути змінений пункт щодо можливих випадків використання її ядерного потенціалу. Так, згідно з цими повідомленнями, Росія збиралася «дозволити собі» застосування ядерної зброї не лише у відповідь, а й «у випадку загрози», тобто здійснювати превентивний ядерний удар [6]. Однак коли було оприлюднено офіційний текст доктрини, жодних принципових змін щодо використання ядерних сил там не було. Таким чином, російський підхід в оборонній сфері нагадує «брязкання зброєю», що насправді не несе якоїсь конкретної загрози міжнародній безпеці, але створює нездорову та дещо напружену

ситуацію, а це, в свою чергу, не сприяє стабільності та розвитку, що є такими необхідними їй на сучасному етапі. Росія скоріше вдає з себе неоімперію, ніж є нею насправді, оскільки не має необхідних ресурсів для повномасштабного здійснення імперської політики.

Р. Менон і А. Мотиль також вважають, що повернення Росії як «світової держави» є далеко не беззаперечним фактом. Аналізуючи її позиції з точки зору чотирьох напрямів – військового, економічного, соціального та «м'якої сили», вони роблять висновок, що говорити про це як про звершений факт принаймні зарано. Однак така позиція (апеляція до зростання величі держави) необхідна керівництву РФ для легітимації своїх дій в очах населення [15].

Важкий процес адаптації до нових умов, а також поширена останнім часом у Росії (принаймні в наукових колах) практика апеляції до політичних стратегій імперського минулого отримала серед дослідників назву «постімперський синдром», проявом якого є певні риси неоімперської політики. Так, В. Дворкін вважає, що основні постулати російського неоімперіалізму сьогодні неприкрито проявляються в політиці: влада використовує їх у своїх прагматичних цілях [9].

У свою чергу, А. Адамшин зауважує, що в сучасному світі імперіалістична політика взагалі приречена на провал. На його думку, кожен з параметрів сучасного стану світу демонструє, що імперіалістична політика абсолютно не вписується в нього [9]. На переконання Адамшина, імперіалістична політика, для провадження якої немає об'єктивних підстав, нав'язується Росії з метою ствердження авторитарного ладу [9]. Е. Паїн наголошує, що «розпад багатонаціональних держав, таких як СРСР, супроводжувався так званою «кризою ідентичності»: люди важко звикають до нових держав, нових кордонів, нової суспільної ідентифікації, їхній образ «ми» деформується. У сучасній Росії цю кризу підсилило ще й те, що впродовж пострадянського періоду були значною мірою дискредитовані конкурентні політичні ідеологеми – як ідея комунізму, так і ідея демократії» [8, с. 38]. Дане явище в соціально-політичному житті сучасної Росії автор називає «імперським синдромом».

Дехто з дослідників вважає, що для Росії, з огляду на її національну та цивілізаційну специфіку, просто не підходять альтернативні імперським моделі розвитку, зокрема лібералізм. Н. Статкус та Р. Лопата відмічають, що Росія являє собою не просто державу чи певне особливе суспільство, вона – індивідуальна та унікальна цивілізація, визначальною характеристикою якої є постійний страх за своє виживання. Дослідники вважають, що саме ці побоювання знаходять своє втілення в певному «месіанстві» та, як наслідок, «місіонерській» імперській державі [14, с. 40].

Зазначимо, що визначальною характеристикою імперії є саме потяг до абсолютної безпеки, що й спонукає її поширювати свій вплив, забезпечуючи собі «життєвий простір». Імперські традиції Росії не викликають сумнівів, проте основним питанням є міра їх впливу на політику сучасної РФ. Так, на думку Н. Статкуса й Р. Лопати, «месіанське бачення» демонструє певну невизначеність російської ідентифікації, водночас ця «місія визволителя» завжди приховувала тісно переплетені інтереси безпеки й імперіалізму [14; С.40]. На сьогодні в Росії більше немає якоїсь специфічної місії визволителя, однак образ «загального благодійника» залишається й досі. Це помітно з огляду на постійну російську ідеологічну пропаганду щодо пострадянських республік [14, с. 40].

Однак подібна політика РФ є, скоріше, елементом «залишків імперського минулого», ніж перспективним напрямом. Як зазначає Я. Пекло, «сьогоднішня Росія перебуває на роздоріжжі між неоімперіалістичними амбіціями, що підживлюються потоком коштів, отриманих від продажу енергетичних і мінеральних ресурсів, і новою реальністю кризи» [16]. Вирішення внутрішніх проблем, модернізацію, інтеграцію в глобальне суспільство неможливо поєднати з відродженням імперії, тож подібні прагнення носять характер синдрому і є досить далекими від дійсних потреб країни.

Вже згадана певна невизначеність політичного курсу Росії, причиною якої, на нашу думку, є саме нестача адекватної самоідентифікації в сучасному світі, демонструє, з одного боку, прагнення керівництва держави до принципового відходу від спадщини СРСР у сфері міжнародних відносин та розбудови нових взаємин з усіма країнами. З іншого боку – своїм ключовим стратегічним завданням керівництво РФ бачить відновлення ваги, престижу й навіть наддержавної величі своєї країни на світовій арені.

Деякі дослідники розглядають даний підхід як «відродження Російської неоімперії». Однак на практиці Росія не має необхідних економічних та соціальних ресурсів для здійснення повномасштабного імперського проекту. В умовах глобалізаційної взаємозалежності більшості провідних держав сучасного світу будь-які спроби порушення стабільності та рівноваги в міжнародній системі (а всі імперські чи імперіалістичні проекти відносяться саме до таких) призводять до важких наслідків, насамперед для тих країн, що прагнуть реалізувати подібні амбіції (яскравим прикладом можуть слугувати величезні й по суті марні витрати США під час іракської кампанії).

Для Росії тягар неоімперської політики є непідйомним. Крім загострення внутрішньополітичних та соціальних проблем, він негативно впливає на її зовнішню політику. Дуалізм Москви

створює їй репутацію непередбачуваної держави, яка має чималі великодержавні амбіції (що ґрунтуються на імперській політичній традиції, яка склалася історично), підкріплені ракетно-ядерним потенціалом та запасами енергоносіїв. Усвідомлення явної недостатності такої бази російським керівництвом знайшло втілення у тезі про життєву необхідність прискореної економічно-соціальної (але не політичної) модернізації [5]. Така політика, що враховує тенденції глобальних процесів, у принципі суперечить неоімперським стратегіям.

Серед ключових елементів сучасної Російської політичної стратегії можна виділити:

- у внутрішньополітичній сфері – звернення до жорсткої централізованої моделі організації влади в державі (що мала досить обмежені позитивні наслідки; багато дослідників характеризують її як авторитарну), яка покликана, зокрема, забезпечити відсутність внутрішніх перешкод курсу Кремля;

- в ідеологічній сфері – опору на власний національний універсалізм та культурну унікальність, які протиставляються західній ліберальній системі цінностей та спираються на залишки імперської ідеології минулого;

- в сфері зовнішньої політики спостерігається потяг до цілей та засобів, характерних для імперської політики, – прагнення підняти престиж держави на міжнародній арені, насамперед завдяки економічним та військовим інструментам впливу, політика «симетричних» дій і відносин (тобто спроб зустрічного тиску) з геополітичними конкурентами та асиметрична (й подекуди силова) політика стосовно слабших держав.

Тож підсумовуючи, можна відмітити прагнення Російської Федерації відігравати одну з вирішальних ролей на світовій арені, однак належних засобів і ресурсів для цього в неї немає. В подібній ситуації варто бути дуже обережними – імперські амбіції вимагають чималих матеріальних затрат, а в умовах складної економічної ситуації та викликів епохи глобалізації наслідки таких дій можуть бути далекими від бажаних для їх ініціаторів.

1. Анисимов Е. Исторические корни имперского мышления в России / Slavic Research Center / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/Proceed97/Anisimov.html>. – Назва з титул. екрану. 2. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / Збігнев Бжезінський; пер. з англ.. А. Іщенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 203 с. 3. Дугин А. Доктрина Медведева – выступление на круглом столе «Пять принципов российской внешней политики: многополярность как неизбежность» [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <http://www.sorokinfond.ru/index.php?id=481>. – Назва з титул. екрану. **4.** Коровин В. Противостоять США может только Империя – выступление на круглом столе «Пять принципов российской внешней политики: многополярность как неизбежность» [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sorokinfond.ru/index.php?id=485>. – Назва з титул. екрану. **5.** Медведев Д. Россия, вперёд! [Электронный ресурс]. Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/news/5413>. – Назва з титул. екрану. **6.** Медведев разрешил себе жать «на красную кнопку» [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://news.mail.ru/politics/3177058/print/>. – Назва з титул. екрану. **7.** Медведев огласил госканалам пять принципов внешней политики [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://newsru.com/russia/31aug2008/uytr.html>. – Назва з титул. екрану. **8.** Паїн Е. Імперський синдром та імітація національного будівництва в Росії / Еміль Паїн// Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – №3. – С. 38-59. **9.** Преодоление постимперского синдрома (Стенограмма дискуссии) [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.liberal.ru/articles/1210>. – Назва з титул. екрану. **10.** Тодд Э. После империи. Pax Americana – начало конца/ Эмманюэль Тодд. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 240 с. **11.** Тренин Д. Россия в СНГ: поле интересов, а не сфера влияния / Дмитрий Тренин // ProEtContra. – 2009. – № 5-6. – С. 82-97 [Электронный ресурс] / Московський центр Карнегі / Режим доступу: http://carnegieendowment.org/files/ProEtContra_5-6_82-97.pdf – Назва з титул. екрану. **12.** Ясин Е. После империи (тезисы) [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://polite.com.ua/library/3738.html>. – Назва з титул. екрану. **13.** Kagan R. The Return of History and the End of Dreams / Robert Kagan. – New York, Alfred A. Knopf, 2008. – 119 с. **14.** Lopata R., Statkus N. Empires, the World Order and Small States / Raimundas Lopata, Nortautas Statkus // Lithuanian Foreign Policy Review. – 2005. – № 1-2 (15-16). – С. 16-50. **15.** Menon R., Motyl A. The Myth of Russian Resurgence / Rajan Menon, Alexander J. Motyl // The American Interests. – 2007. – Vol. II, No. 4. – С. 96-101 [Электронный ресурс] / New America Foundation / Режим доступу: http://www.newamerica.net/files/nafmigration/Myth_of_Russian_Resurgence.pdf. – Назва з титул. екрану. **16.** Pieklo J. Rosja w kryzysie a sen o imperium – polska perspektywa / Jan Pieklo // Analizy i Opinie. – 2009. – № 95 [Электронный ресурс] / Instytut Spraw Publicznych / Режим доступу: <http://www.isp.org.pl/files/905689710808499001243863451.pdf>. – Назва з титул. екрану. **17.** Trenin D. Russia Redefines Itself and Its Relations with the West/ Dmitri Trenin / [Электронный ресурс] / The Washington Quarterly / Режим доступу: http://www.twq.com/07spring/docs/07spring_trenin.pdf. – Назва з титул. екрану.